

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılında Türk Dünyasına Bakış

An Overview of The Turkish World in The 100th Anniversary of The Republic of Türkiye

Sebahattin Şimşir

Prof. Dr. Balıkesir Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
Prof., Balıkesir University Faculty of Arts and Sciences, Department of History,
Balıkesir/Türkiye.

E-posta: sebahattinsimsir@gmail.com,

ORCID ID: 0000-0002-1911-445

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makale / Research Article

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/ Winter-December

Geliş/Received: 22 Eylül/September 2022

Kabul/Accepted: 18 Kasım/November 2022

Yayın/Published: 31 Aralık/December 2022.

Atıf/Cite As

Şimşir, Sebahattin. "Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılında Türk Dünyasına Bakış".
Demokrasi Platformu Dergisi, (2022), 11/37, 33-48.

İntihal/Plagiarism

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi ve intihal tespit edilmemiştir.
/This paper was checked for plagiarism. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Sebahattin Şimşir)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Yazar Katkıları / Author Contributions: Sebahattin Şimşir % 100

Web: <https://www.demokrasiplatformu.com/dergi>

e-mail to: demokrasiplatformudergisi@gmail.com

Copyright © Published by Serkan Yorgancılar, Ankara-Türkiye.

Öz

Bizden önceki üç beş neslin hayalini kurarak yaşadıkları Türk Dünyası özlemi içinde bulunduğumuz çağın insanlarına nasip olmuştur. Bundan dolayı kendimiz şanslı sayabiliriz. Tarihte iz bırakmış olayların asırlık yıl dönümlerinin kutlanması önemlidir. Yine dedelerimizin kanları ve canları ile kurup, bizlere bıraktıkları Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. Yılı'nı kutlama şerefi de bizim nesle nasip olmuştur. Bugün geldiğimiz noktaya, Türk Dünyası ve Türkiye uzun mücadeleler sonucunda ulaşımlardır. Bu yüzyıllık sürece, Türkiye açısından baktığımızda I. Dünya Savaşı, İstiklal Savaşı, İnkılapların hayata geçirilmesi, Devlete karşı Şeyh Said vb. isyanlar, II. Dünya Savaşı, çok partili demokratik hayata geçilmesi, askeri darbeler, Sovyetler Birliği'nin parçalanması ve Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarını zikredebiliriz. Türk Dünyası açısından ise, I. Dünya Savaşı, Bolşevik devrimi, Basmacı hareketi, Türk topraklarının Rus esareti altına girmeleri, Lenin – Stalin dönemlerinde yaşanan kırgın ve sürgünler, 1937 – 1938 terörü ile ortadan kaldırılan aydınlar, II. Dünya Savaşı, Gorbaçov döneminde başlayan yeniden yapılanma hareketleri, Rusya'nın parçalanıp, bağımsız devletlerin ortaya çıkması, dünyanın bu devletleri tanıması şeklinde değerlendirebiliriz. İşte Türkiye ve Türk Dünyası açısından meseleye baktığımızda 100 yıllık bir sürecin kısaca tasnifi. Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılında özet olarak Türk Dünyasının bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Türk Dünyası, Atatürk, Basmacı hareketi, İstiklal.

Abstract

The longing for the Turkish World that the generations before us dreamed of has been granted to the people of the age we live in. Thus, we can count ourselves lucky. It is important to celebrate the centennial anniversaries of events that have left their marks in history. Again, our generation has been blessed with the honor of celebrating the 100th anniversary of the Republic of Turkey, which was founded with the blood and soul of our ancestors and left to us. The Turkish World and Turkey have reached the point we have reached today as a result of hard struggles. When we look at this century-long process from the perspective of Turkey we can mention, the First World War, the War of Independence, the implementation of the Revolutions, Sheikh Said against the State, revolts, World War II, the transition to a multi-party democratic life, military coups, the disintegration of the Soviet Union and the independence of the Turkic Republics. In terms of the Turkish World, the First World War, the Bolshevik revolution, the Basmacı movement, the Russian captivity of the Turkish lands, the resentment and exiles during the Lenin-Stalin era, the intellectuals who were eliminated by the 1937-

1938 terror, the World War II, the restructuring movements that started during the Gorbachev era, the disintegration of Russia, the emergence of independent states, and the world's recognition of these states can be mentioned. Here is a brief analysis of a 100-year process when we look at the issue in terms of Turkey and the Turkish World. In this study, an evaluation of the Turkish World will be made in summary in the 100th Anniversary of the Republic of Turkey.

Keywords: Turkey, Turkish World, Atatürk, Basmacı Movement, Independence.

Giriş

Türk Dünyası deyimi, Türk insanı için çeşitli seviye ve durumlarda bulunan toplulukları ifade eder. Türk Dünyası insanları, kendi bağımsız devlet sınırları içinde veya yurtlarında hür olarak yaşadıkları gibi, başka devletlere de bağlı olarak veya eski yurtlarında azınlık statüsünde veya günümüzdeki gibi Avrupa ve Amerika'ya tabii vatandaşlar, yani diasporadaki Türkler şeklinde yaşayanlar da anlaşılabilir.

Türk Dünyası 1870'lerden sonra bir uyanış hareketi içine girmiş olmasına rağmen, Türk Dünyası için dönemin lider ülkesi pozisyonunda olan Osmanlı Devleti ne yazık ki, iç açıcı, Türk Dünyası'nı kucaklayacak maddi ve manevi önderliğini yapacak konumda değildir.

Bu dönemde batılı araştırmacılar da, Türk Dünyasına yakın alaka göstermişlerdir. 1893 yılında Danimarkalı Thomsen, Göktürk Yazıtlarını okumuştur. Macar Vambery ise, İstanbul'dan Çin'e kadar sadece Türkçe konuşarak seyahat etmiştir. Batıda bu ve benzeri çalışmalar, sadece batı kamuoyunu değil, aynı zamanda Türkiye'deki aydınları da yakından ilgilendirmiştir. Bu ilgi neticesinde Osmanlı Devleti'nin kötü gidişini engellemek amacı ile, ortaya atılan fikir akımları arasına Türkçülük de dahil olmuştur.¹

Türkiye'de de aydınların bir kısmı imkânlar dahilinde Kırım, Buhara, Kazan, Bakü gibi Türk Dünyası'nın merkezleri ile ilgilenmeye, haberler almaya çalıştıkları gibi, özellikle Kırım'da Dilde, fikirde, işte birlik şiarı ile Gaspıralı İsmail Bey'in neşrettiği Tercüman Gazetesi ile de kenetlenmeye çalışmışlardır. Türk Dünyası'nda gözle görülen bu hareketlenme, Türkiye'ye karşı bir hayranlık ve sevgi seline dönüşmüştür. Özellikle usul-i cedit ekollerinin açılmaya başlanmaları bu fikri gelişmelerin önünü açmıştır. Bunun bir neticesi olarak, İstanbul'a Türk

¹ Sebahattin Şimşir, *XX. Yüzyıl Türk Dünyasında Türk Düşünürleri*, İstanbul, 2008, s. 7.

Dünyası'nın muhtelif bölgelerinden öğrenciler gelmeye başlamıştır. Bu akımın önderliğini de Gaspıralı yapmıştır. Türk insanının zihnine bir Türk Dünyası imajı yerleşmesine vesile olmuştur.²

Bugün en önemli sıkıntılarımızdan biri olan ortak bir Türk Dünyası anlayışının zihinlerimizde aynı anlamda yer edememesi neticesinde, farklı algılara sebebiyet veren durumudur. Öyle ise, Türk Dünyası denince ne anlamalıyız sorusundan biz ne anlıyoruz izah etmek gerekmektedir. Türk Dünyası kavramı Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Bağımsız Türk Devletlerinin ortaya çıkması neticesinde siyaset ve bilim adamlarınca çok sık kullanılmaya başlayan kavram, sadece Bağımsız Türk Devletleri için kullanılmak yanında Türk medeniyet ve kültürünün yayıldığı coğrafya olarak da anlaşılmalıdır. Kaderi, geçmişi ve geleceği müşterek hatta birbirine bağlı, Rus zulmü altında yoğrulmuş Türklerin hürriyetlerini kazandıkları coğrafyaya Türk Dünyası diyebiliriz.

A. 1905 İhtilali ve Rusya Türklüğünün Uyanışı

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum, etrafındaki devletlerin düşmanca hareketleri sonucu önce Trablusgarp, ardından da Balkan Savaşları, Türk Dünyası'nın Türkiye'ye sadece kültür olarak yaklaşmasına değil, imkanlar ölçüsünde destek olunmasını da gündeme getirmiştir. Gerçi bu dönemde Rusya'da da bazı sıkıntılar vardır. 1904 -1905 Rus – Japon Savaşında Japonların galip gelmesi, Rusya'da Rus mahkûmu olarak yaşayan topluluklarda bir hareketlenme meydana getirmiştir. Rusya mahkûmu olarak yaşayan Türkler, ilk olarak kendi aralarında kültür birliğini sağlamak maksadı ile gazete ve dergiler neşrederek, bir bütünlük oluşturmaya çalışmışlardır.

Rusya'da 1905 ihtilali olarak adlandırılan bu dönem Togan'ın ifadesi ile, *1905 ihtilali ile Doğu Türkleri arasında asrın parlamentoculuğu, barış yolu ile mücadele usullerini bilen adamlar, muntazam siyasi fırkalar teşkil edecek değilse bile, artık çoğalmıştır. Rus okullarında okuyan Türklerin sayısının artmasından başka, demir yollarının açılıp yolculuğun kolaylaşması, Türkiye özellikle de İstanbul ile temasın kolaylaşması, Tercüman gazetesinin yaptığı olumlu gelişmelere paralel olarak İstanbul, Mısır ve Suriye'de eğitim gören Kazanlıların açtığı çağdaş okulların sayısının artması sonucunda siyasi gelişmelere de ciddi bir ivme kazandırmıştır.*³

² Şimşir, a.g.e., s. 7-8.

³ Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türk ili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981, s. 346.

Bu olumlu gelişmelere, İdil – Ural, Kafkasya ve Azerbaycan, Kırım ve Türkistan Türkleri de kendi aralarında teşkilatlanmaya başlamalarına rağmen, beklenen gelişmelerin hayata geçtiğini söyleyebilmek mümkün değildir. Üstüne üstlük bir de, Rusya içinde bulunduğu bu durumdan çabuk kurtulmuş ve oluşturulmak istenen birliklerin önüne geçmek için sert kararlar almıştır. Bu sert kararlar karşısında, hareket önderlerinin karşısında üç seçenek bırakılmıştır: ya hapse atılmak, ya her şeyden vazgeçmek ya da Rusya'yı terk etmek.

B. Rusya Mahkumu Aydınların Memleketlerini Terk Etmeleri

Üç şıktan biri ile karşı karşıya kalan Türk topluluklarının önde gelenlerinin büyük çoğunluğu tarafından üçüncü şıkkın, yani Rusya'yı terk etmenin seçildiğini görmekteyiz. Büyük çoğunluğunun Türkiye'yi tercih ettiği bu aydınların, bir kısmı İran'a geçerken, çok az bir kısmı da Avrupa'yı tercih etmiştir. Bunun sonucunda Türkiye'ye de, Kazan ve Bakû başta olmak üzere Türk Dünyası'nın muhtelif bölgelerinden aydınlar gelmiştir. Bu aydınların Türkiye'ye gelişi II. Meşrutiyet sonrasında rastlamıştır. II. Meşrutiyet hareketinin Türk tarihine kazandırdığı en büyük fikir ve dinamizmin başında Türkçülük gelmektedir. Dolayısı ile bu önderler II. Meşrutiyet dönemi Türkçülük akımının da içinde yer almışlar, bu dönemde kurulan Türk Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Ocağı çatıları altında faaliyet göstermişlerdir.

Bu aydınların da etkisi ile şunu rahatlıkla söyleyebiliriz; Türkçülük yakın tarihimizde siyasi bir temele oturmadan önce, diğer akımlarda benzerine rastlamadığımız bir şekilde ilhamını ilmi çalışmalardan almıştır. Türklük ve Türkçülük şuuru, ilk ilhamını bu çalışmalara borçlu olmakla birlikte, Türkçülüğün bir fikir akımı olarak ortaya çıkaran saik, hiç şüphesiz devrin siyasi ve sosyal şartları olmuştur.

Yine o günlerde, İstanbul'da bulunan Türk Dünyası aydınları ki, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade gibi şahsiyetler, Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda ki, Türk Ordusunun durumu ile de yakından ilgilenmişler, Türk ordusunun mağlubiyetleri neticesinde de derinden sarsılmışlardır.

Birinci Dünya Savaşı Türk Dünyası için büyük değişikliklerin yaşanmasına sebep olmuştur. Önce, savaş içinde, Rusya'da 1917 ihtilalleri gerçekleşerek, Rusya savaştan çekilmiştir. Bu kargaşa ortamında, Türk toplulukları liderleri de, Rusya Müslümanları kongreleri gibi toplantılar tertipleyerek, Rusya Türklüğünün geleceğine yönelik çalışmalarda bulunmuşlardır. Savaşın sonunda ise, Türk

Dünyası'nın yegâne devleti Osmanlılar ağır bir mağlubiyet almış, birkaç yıl sonra da, büyük ve kanlı bir mücadeleden sonra kazanılan zaferle de, Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur.

Bu dönemde Türk Dünyası'nda 10 Aralık 1917 tarihinde Türkistan'da Mahalli Muhtar Cumhuriyet, 18-26 Aralık 1917 tarihleri arasında toplanan 2. Kazak Kongresinde Alaş-Orda Hükümeti kurulmuş, 1918 de Buhara Milli Devleti ve Hive Devletleri, 28 Mayıs 1918 tarihinde Mehmet Emin Resulzade önderliğinde Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan ettiği gibi, 1919 yılında Başkurt Cumhuriyeti, 1920 yılında Tatar Cumhuriyeti kurulmuştur.

Türk Dünyasındaki bu gelişmeler ne yazık ki, beklenen olumlu gelişmeleri desteklemediği gibi, özellikle iç çekişmeler başta olmak üzere, birlik ve beraberliğin sağlanamaması, boyculuk, kabilecilik gibi ayrılık getiren hususiyetlerin ön plana çıkarılması neticesinde de, Ruslar tarafından kısa süre sonra tekrar bağımsızlıkları ortadan kaldırılmıştır.

C. Basmacı Hareketi, Enver Paşa ve Sonu

Her ne kadar bir müddet Basmacı hareketi adı altında Ruslara karşı mücadele edildi ise de, Türkistan'da milliyet şuurunun olmaması veya var olan milliyet duygusunun Kadimci ve Cedidçi anlayışın anlamının zihinlerde aynı manada yorumlanmaması, akabinde birlik ve beraberliğin sağlanamaması anlamına gelecek şekilde cereyan etmesine, dini, kabilevi ve etnik ayrılıkların oluşmasına sebep olmuştur.

İşte bu sebepler yanında, Basmacı hareketinin başarısızlığının diğer sebeplerini de şöyle sıralamak mümkündür; Korbaşılar kendi aralarında intizamlı bir birlik kuramamışlardır. Silahlı kuvvetlerin merkezi komutanlığı oluşturulamamıştır. Silahlar yetersiz kalmıştır. Makineli tüfekleri hiç olmamıştır. Mücadeleler neticesinde iktisadi buhran başlamıştır. Türkistan Türklerine destek olan devlet de olmamıştır. Sadece Afganistan Türkleri kısıtlı yardımda bulunmuştur. Ruslar cepheye 140 – 160 bin asker göndermiştir. Kızıl Ordu tank, uçak, top ve gaz kullandığı gibi, bozkırdaki bazı su kuyularını zehirlemişlerdir. Rusya, bazı Türkistanlıları ve Türkistan'da yaşayan diğer Türk olmayanları da kendi lehine kullanmıştır.⁴

⁴ Hayit, Baymirza, *Sovyetler'de Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, İstanbul, 2000, s. 159.

Gerçi Enver Paşa'nın Türkistan'a geçip, Basmacı harekete önderlik etmeye başlaması ile sistemli ve düzenli bir hale gelen hareket, Sovyetlerin her türlü iftira ve askeri operasyonlarla harekete geçip başarılı olamamalarına rağmen, Sovyet istihbaratı (Çeka) Türkistan Cephesi Askeri İstihbarat Birimini devreye sokmuştur. Bunun sonucu olarak Kızıl Ordu'nun Buhara Grup Komutanı Kakurin, 3 Temmuz tarihinde 15. Ve 16. Alaylarla Belcivan'ı ve Obdara köyünü kuşatarak, Enver Paşa'yı yakalamalarını istemiştir. Nitekim, 4 Ağustos 1922 tarihindeki Kurban Bayram namazından sonra arkadaşları ile otururken, Rus saldırısında 11 Rus askerinin öldürülmesine rağmen şehadetin önüne geçilememiştir. Nitekim, Enver Paşa'nın şehadetinden sonra da Basmacı hareketi büyük ölçüde dağılmıştır.⁵

Böyle trajik bir sona rağmen Basmacı hareketinin hala sorgulanır olması, hakkında sınırlı bilgi olduğu imajı doğru olmamakla birlikte, harekete geniş çerçeveden bakınca bu hareketin Türkistan Türklüğünü alakadar eden en önemli tarafı hiç şüphesiz bir istiklal hareketi olmasıdır. Hareket dar çerçeveden bakıldığında ise, Enver Paşa'nın bu hareketin bir cephesine iltihak ederek hareketin cihanşümul bir hale gelmesine sebep olduğu da bir vakiadır.⁶

D. Atatürk Döneminde Türk Dünyası

Öncelikle Mustafa Kemal Atatürk'ün Türklüğü ile ne kadar iftihar ettiğini kendi sözleriyle ifade etmeye çalışalım. Mesela Mustafa Kemal Paşa'nın sözlerinde Türklük denilince;

Benim yaradılışında fevkalade olan bir şey varsa, Türk olarak dünyaya gelmemdir;

Ne mutlu Türküm diyene;

Türk çetin işler başarmak için yaratılmıştır;

Türk'ün haysiyet ve izzet-i nefis ve kabiliyeti çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa mahvolsun evladır. Türk'e müspet ve iyi bir şey veriniz, bunu reddetmesi ihtimali yoktur. Türk'ün haysiyet ve izzet-i nefis ve kabiliyeti çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa mahvolsun evladır,⁷ gibi sözlerle birçok kez dile getirmiştir.

⁵ Hayit, Baymirza, *Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917 – 1934)*, Ankara, 1997, s. 215-221; Andican, Ahat, *Cedidizimden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, İstanbul, 2003, s. 153-155.

⁶ Bademci, Ali, *Molla Nafiz'in Hatıraları Sarıklı Basmacı*, İstanbul, 2010, s. 10.

⁷ Saray, Mehmet, *Atatürk ve Türk Dünyası*, Ankara, 1995, s. 1.

Milli mücadele yıllarında Türkiye batılı devletlerle büyük bir mücadele içinde bulunuyordu. Bu dönemde, Türkiye'nin dostluk ve işbirliği yapabileceği yegâne ülkeler doğuda bulunuyordu. 1921 yılında Ankara'da Afganistan, Azerbaycan ve Rusya sefaretları bulunuyordu. Dördüncü olarak da, Buhara Cumhuriyeti temsilcileri Ankara'ya gelmişlerdir. Yapılan görüşmeler sonucunda Buhara Cumhuriyeti ile dostane ilişkiler başlatılmıştır.⁸

Hatta bu Buhara heyetinin gelişinden memnun ve mütehassis olan Mustafa Kemal Paşa, 17 Ocak 1921 tarihinde Meclis kürsüsünden şöyle hitap etmiştir; *Muhterem Arkadaşlar! Türkistanlı kardeşlerimiz Sakarya zaferi münasebetiyle bize üç kılıç ve bir Kur'an-ı Kerim göndermişler. Türk milleti adına kendilerine teşekkür ederim. Bu mukaddes kitabı Türk milletine hediye ediyorum. Bu üç muazzezlerden (kılıçlardan) birini ben aldım, ikincisini Batı Cephesi Kumandanı olarak İsmet Paşa'ya verdim. Üçüncüsünü de İzmir fatihine saklıyorum. Bu kılıç İzmir'e ilk giren kumandanın beline takılacaktır.*⁹

Daha sonra, Buhara elçiliğine Ruşen Eşref Ünaydın, maslahatgüzarlığa da, Rahmi Apak görevlendirilmiştir. Ancak, Buhara elçilerinin Ankara dönüşü Moskova'ya çağrılmaları, ardından da öldürülmeleri üzerine Ruşen Eşref ve Rahmi Beyler, henüz Batum'da iken geri çağrılmışlardır.¹⁰

Mustafa Kemal Paşa, 18 Kasım 1921 tarihinde Azerbaycan sefaretinin açılışı esnasında bayrağın direğe çekilişi töreni esnasında yaptığı konuşmada, kardeş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin istiklalinin ebediyen var olup devam edeceğine olan inancını bir defa daha dile getirerek, sözlerini şöyle tamamlamıştır; *Azerbaycan ile Türkiye arasında mevcut kardeşliğin samimiyetin tevliid ettiği rabıttan başka, Azerbaycan'ın diğer dostlarımızla temas noktasında bulunması da haiz-i kıymet ve ehemmiyettir. Coğrafi vaziyeti göz önüne getirilirse filhakika Azerbaycan'ın Asya'daki kardeş hükümet ve milletler için bir temas ve telakki noktası olduğu görülür. Azerbaycan'ın bu mevki-i mahsusu, vazifesini pek mühim kılmaktadır.*¹¹

Rusya'da yeni kurulan Sovyet rejiminin istikrarsızlığı ve liderlerinin iki yüzlü politikaları, Türk Dünyasında başlayan bu birlik hareketlerini ne yazık ki olumsuz yönde etkilemiştir. Bilindiği gibi Sovyet ihtilalinden sonra, 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti, varlığını korumada

⁸ Şimşir, a.g.e., s. 10.

⁹ Saray, a.g.e., s. 5.

¹⁰ Şimşir, a.g.e., s. 10.

¹¹ Saray, a.g.m., s.15.

birçok güçlüklerle karşılaşmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti yetkilileri Rusya'ya karşı Anadolu'nun desteğini almalarına rağmen 27 Nisan 1920 tarihinde, Rus Kızıl Ordusunun Azerbaycan'ı işgalini önleyememişlerdir.¹²

Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin Türk Dünyası'na bakışı daha ziyade imkanlar ölçüsünde dostluk ve kardeşlik, Sovyetler Birliği ile münasebetin dozuna endeksli bir seyir takip etmiştir. Sovyetler Birliği içinde yer alan Türk Cumhuriyetlerinin önde gelen simaları, bu cumhuriyetlerin 1920 li yıllarda Sovyetler tarafından işgali üzerine teker teker Türkiye'ye gelmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti bu önderleri Türkiye'ye kabulde herhangi bir beis görmemiştir. Ancak, 1929 yılında Dünya ekonomisinde ortaya çıkan buhran, Türk – Sovyet ilişkilerindeki yakınlaşma neticesinde, bu önderlerin bir kısmının faaliyetleri yasaklandığı gibi bir kısmı da Türkiye'den ayrılmak zorunda kalmıştır.¹³

Her ne kadar, Türkiye Cumhuriyeti bu dönemde dünya ile iç içe olma mücadelesi vermek zorunda kalmışsa da, Türk Dünyası'ndan da kopmak istememiştir. Nitekim Mustafa Kemal Atatürk Cumhuriyet'in 10. yılı kutlamaları çerçevesinde yaptığı bir konuşma da olayı şu cümlelerle özetlemiştir;

Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını, kimse bugünden kestiremez, tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, ufalabilir. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim bu dostluğun idaresinde dili bir, inancı bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprülerini sağlam atarak. Dil bir köprüdür. İnanç bir köprüdür. Tarih bir köprüdür. Köklerimize inmeli ve olayların bölüdüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların (dış Türklerin) bize yaklaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekir.

Mustafa Kemal Paşa'nın yukarıda zikrettiğimiz cümlelerinden de anlaşıldığı gibi, Türk Dünyası ve soydaşlarımızla irtibat noktasında bir problem yoktur. Ancak, beklentilerin sağlandığını da ifade edemeyiz. Her ne kadar Cumhuriyetin 10. Yılı kutlamaları çerçevesinde Sovyetler Birliği'nden bir eğitimci heyet Türkiye'ye gelmiş, akabinde Sovyetlerin daveti üzerine bir eğitimci heyet

¹² Şimşir, a.g.e., s. 10.

¹³ Şimşir, a.g.e., s. 10.

Türkiye'den Sovyetler Birliğine gitmiş ise de,¹⁴ bu heyetler Mustafa Kemal Paşa'nın Türk Dünyasına bakış açısını tam olarak yansıtmaması ve kafasından geçenleri hayata geçirmesi için yeterli olmadığı gibi, lokal bir girişim olarak da kalmıştır.

E. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Türk Dünyası

Atatürk'ün 10 Kasım 1938 tarihinde vefatından sonra, Türkiye ve dünyanın rahat nefes aldığı söylemek bir hayli zordur. Henüz birincisinin acıları sarılmadan, bir anda İkincisi ile karşı karşıya kalınmış, Avrupa ve Rusya merkezli ciddi bir savaş ortamına doğru dünya hızla sürüklenmiştir.

İkinci Dünya Savaşı esnasında, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik tutumu, özellikle Kars, Ardahan ve Boğazlar üzerindeki talepleri, Türkiye'nin dış politikasını yeniden gözden geçirmesine sebep olmuştur. Savaş şartları içinde tarafsızlığını son ana kadar muhafaza eden Türkiye, bugün itibarı ile kabullenmek istemediğimiz bazı hatalar da yapmıştır. Bunlardan en önemlisi tarihe Boraltan olayı diye geçen ve bize sığınan Azerbaycanlı soydaşlarımızın Ruslara iade edilmelerinden hemen sonra, sınırın karşı tarafında kurşuna dizilmesi olup, bunu o günün şartlarına göre düşünmek herhalde daha mantıklı olacaktır. İşte bu ve benzeri gelişmeler neticesinde de, 1930'lu yıllarda daha önce Türkiye'ye gelen Türk dünyası önderlerinin Türkiye dışına gönderilmiş olan önderlerinin bir kısmı Türkiye devletinin izni ile, yine Türkiye'ye gelmeye başlamışlar ve faaliyetlerine kaldıkları yerden, biraz daha rahat ve müesseseseleşerek, devam etmişlerdir. Bundan sonraki dönem daha ziyade, Türkiye'de çok partili demokratik hayata geçildikten sonra, iktidardaki siyasi kadronun, Türkiye dışındaki Türklere yaklaşımı ile paralel bir seyir takip etmiştir. Gün gelmiş, siyasi iktidarların görüşleri çizgisine paralel olarak, Esir Türklere hürriyet diye haykırılmış, gün gelmiş dış Türklere denilince, Avrupa'da işçi olan Türklere anlaşılmıştır.¹⁵

F. Sovyetler Birliği'nin Dağılması

Nihayet, Sovyetler Birliği'nde çözülme belirtileri Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesi ile başlamıştır. 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılması ve Doğu Avrupa ülkelerinde görülen patlamalar üzerine, Sovyetler Birliğini oluşturan topluluklar 1989 - 1990 yıllarında birer birer egemenliklerini ilan etmeye

¹⁴ Bkz. Sebahattin Şimşir, *Türk - Sovyet İlişkileri Çerçevesinde Cumhuriyetin Onuncu Yıl Kutlamalarında Ruslar ve Karşılığında Rusya'ya Davet Edilen Türk Öğretmenler ve Faaliyetleri*, 9. Uluslararası Atatürk kongresi Basılmamış tebliğ.

¹⁵ Şimşir, a.g.e., s.12.

başlamışlardır. Bu süreçte Türk Cumhuriyetleri de peş peşe egemenliklerini ilan etmişlerdir. 20 Haziran 1990'da Özbekistan, 22 Haziran 1990'da Türkmenistan, 25 Ağustos 1990'da Tacikistan, 23 Eylül 1990'da Azerbaycan, 12 Ekim 1990'da Kırgızistan ve 25 Ekim 1990'da da Kazakistan egemenliklerini ilan etmişlerdir. Türk Cumhuriyetlerinin egemenliklerini ilan etmeleri ile merkezi hükümete karşı yetkileri de artmıştır. Kendi yer altı ve yer üstü servetleri üzerinde daha fazla söz ve hak sahibi olmuşlardır. Moskova'ya karşı yetkilerini arttırdıkları gibi, dış dünyaya da açılmaya başlamışlardır. Türkiye ile bu Türk Cumhuriyetlerine geliş gidişler de bir hayli artmıştır.¹⁶

Sovyetler Birliği'nde çözülme ve dağılma süreci Ağustos 1991 darbesi ile hız kazanmıştır. 19 Ağustos 1991 sabahı Moskova tank sesleri ile uyanmıştır. Sovyetler Birliğinde Kızıl Ordu, KGB ve Sovyet Komünist Partisi elbirliği ile Gorbaçov hükümetini devirmiştir. Amaçları Gorbaçov'un Glasnost politikasını tanklarla ezerek, çöken komünist sistemi yeniden diriltmek ve dağılan Sovyet imparatorluğunu toparlamaktır. Ancak, evdeki hesap çarşıya uymamıştır. Boris Yeltsin önderliğindeki demokratik güçler, darbeye karşı çıkarak, darbeyi üç gün içinde çökertmişlerdir. Darbe çözülmeyi hızlandırarak, amacın tam tersi bir sonuç vermiştir. Darbeciler susarken, meydan hürriyet ve demokrasi bayraklarına kalmıştır.

Ağustos darbesinin estirdiği bağımsızlık rüzgârı, çok geçmeden Kafkasya'yı ve Batı Türkistan'ı da sarmıştır. Türkiye Cumhuriyeti 30 Ağustos 1922 Büyük Türk zaferinin 69. yıldönümünü kutlarken, Azerbaycan Parlamentosu da, 30 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan ettiğini açıklamıştır. 31 Ağustos 1991 tarihinde Özbekistan ve Kırgızistan, 27 Ekim 1991 de Türkmenistan ve 16 Aralık 1991 tarihinde de Kazakistan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmiştir.

G. Türk Cumhuriyetlerinin İlanı ve Türkiye

Bölgedeki gelişmeleri gerek komşuluk ve gerekse akrabalık münasebetleri açısından Türkiye çok yakından takip etmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık haberi Ankara'ya ulaşınca, aynı gün Dışişleri Bakanlığı şu açıklamayı yapmıştır; *Türkiye, ortak tarih ve kültürel değerleri paylaştığı Azerbaycan halkının bağımsızlık kararını olumlu duygularla ve anlayışla karşılamaktadır.* Gerçi Türkiye bu açıklamaya rağmen, Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanını soğukkanlılıkla değerlendirmiştir. Kardeş cumhuriyetin bağımsızlık kararı coşku yaratabilecek bir

¹⁶ Şimşir, a.g.e., s.13.

olay olmasına rağmen, Sovyetlerle ilişkileri olumsuzlaştırmaması için de, gereken hassasiyet gösterilmeye çalışılmıştır.

Türk Cumhuriyetlerinin peş peşe bağımsızlıklarını ilan etmeleri, Türkiye kamuoyunun dikkatini Kafkaslar ve Batı Türkistan'a çevirmiştir. Türk basınında bazı gazeteler bu cumhuriyetlerin hemen tanınmasını isterken, bazıları da bağımsızlıkların Türkiye'yi zor duruma sokacağını ileri sürmüşlerdir.¹⁷

Ayrıca Türkiye kamuoyunda birçok soru zihinleri meşgul etmiştir. Bunlardan bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz; Yeni Türk Cumhuriyetlerini tanıyacak mıyız tanımayacak mıyız? Tanırsak ne olur, tanımazsak ne olur? Tanırsak buna Moskova ne gibi tepki gösterir? Tanımazsak Türk halkı ne der? Tarih ne der? Türk Cumhuriyetlerinin Türkiye'den beklentileri nelerdir? Sovyetler Birliği'ndeki gelişmeler nereye varacaktır?¹⁸

İşte Türkiye Cumhuriyeti Devleti yukarıdaki soruların bir kısmını çözmek amacıyla ile Yeni Türk Cumhuriyetlerini yerinde görerek incelemek ve fikir edinmek maksadı ile Bilal N. Şimşir, Kurtuluş Taşkent ve Halil Taşkent'in yer aldığı bir heyeti 12-27 Eylül 1991 tarihleri arasında sırasıyla Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan ve Türkmenistan Cumhuriyetlerini ziyarete göndermiştir.

Azerbaycan Parlamentosu 29 Ekim 1991 tarihinde Dünya ülkelerine; ... *yeniden Dünya Birliği'nin eşit haklara sahip bir üyesi olmayı arzu eden Azerbaycan Devleti, bütün dünya tarafından kabul edilmiş, uluslar arası hukuk ilkelerine bağlı olduğunu kaydederek, bütün devletleri, onların parlamentolarını ve hükümetlerini Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet bağımsızlığının ihdası hakkındaki kararını dikkate almaya ve Azerbaycan Cumhuriyetini bağımsız ve egemen bir devlet olarak tanımaya davet eder...*

Bu açıklamadan sonra 1 Kasım 1991 tarihinde Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hüseyin Sadıkov, Türkiye'nin Bakü Başkonsolosu Altan Karamanoğlu'na Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak ilk tanıyan ülkenin Türkiye olmasını arzu ettiklerini bildirmiştir. Öte yandan Azerbaycan muhalif milletvekillerinden İtibar Memmed'de Kasım ayında Türkiye'ye gelmiş ve o da Azerbaycan'ın tanınmasını istemiştir. Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov, İtalya ziyareti dönüşü 3-4 Kasım

¹⁷ Şimşir, a.g.e, s. 14.

¹⁸ Şimşir, a.g.e., ay. Yer.

1991 tarihlerinde Türkiye'ye özel bir ziyarette bulunmuştur. Yetkililerle yaptığı görüşmeler sonucu; Bir Avrupa ülkesi olan İtalya'da bizi tanıyacağını söylüyor. Bu böyle olursa Türkiye'nin bizi tanınması Allah tarafından şart olur dedikten sonra, *bizi ilk tanıyan siz olun* isteğini de belirtmiştir.¹⁹

Bu görüşmeden sonra, 3 Kasım 1991 tarihinde Başbakanlık basın sözcüsü Yaman Eralp, Bakanlar kurulunun ilk toplantısında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmen tanınmasına karar verileceğini açıklamıştır.

Bu açıklama Azerbaycan'da büyük bir sevinçle karşılanırken, Türkiye'de bazı gazeteciler tarafından da eleştirilmiştir. Hürriyet gazetesi başyazarı Oktay Ekşi, 5 Kasım 1991 tarihli *Azerbaycan'ın tanınması* adlı makalesinde; *Doğrusu kulaklarımıza inanamadık dediği gibi ilave olarak; bu çabaların Moskova'ya rağmen değil, Moskova ile mutabık kalınarak yürütülmesinin hayati derecede önemli olduğuna inanıyoruz* diye yazmıştır.²⁰

Yine aynı gazeteden Ertuğrul Özkök de şu cümleleri yazmıştır; *Azerbaycan olayı belki de siyasi bir rekabet yüzünden, olup bittiye gidiyor. Kuşkusuz, Azerbaycan'ı tanımak Türkiye açısından er veya geç yapılması gereken bir şeydi. Ama bunun zamanı şimdi miydi, yoksa üzerinde biraz daha düşünmek gerekir miydi?* Şeklinde yazarak tereddütlerini ortaya koymuştur.²¹

Hükümete yakın kaynaklar ise, geçmişte gösterdiği aşırı hassasiyet nedeniyle Türkiye'nin Azerbaycan'ı ihmal ettiğini belirtmekteydiler. Bunlarda, bir yandan Moskova'yı gücendirmeyelim, diğer taraftan Pantürkizm söylentilerini körüklemeyelim endişesiyle bugüne kadar Azerbaycan konusunda gereksiz bir hüküm sürmüştür. Oysa Sovyetler Birliği'nin dağılma süreci çerçevesinde Türkiye'nin kendisine yakın cumhuriyetlere yönelmesi, birçok Avrupa ülkesinin Baltık Cumhuriyetlerine yaklaşımı kadar normal karşılanmalıdır.²²

9 Kasım 1991 tarihinde Başbakan Mesut Yılmaz, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tanınmak konusundaki talebi çeşitli yönleri ile değerlendirilmiş ve Türkiye'nin Azerbaycan'ı resmen tanınması kararlaştırılmıştır" şeklinde bir açıklama yapmıştır.²³

¹⁹ Şimşir, a.g.e., s. 15.

²⁰ Oktay, Ekşi, *Azerbaycan'ın Tanınması*, Hürriyet, 5 Kasım 1991.

²¹ Ertuğrul, Özkök, *Azerbaycan'ı tanımamanın Perde Arkası*, Hürriyet, 4.11.1991.

²² Cumhuriyet, 5.11.1991

²³ Milliyet, 10.11.1991

10 Kasım 1991 tarihinde de Dışişleri Bakanı Safa Giray tarafından Azerbaycan'ın tanındığı resmen açıklanmıştır. Bu açıklama üzerine tanıma kararı, 11 Kasım 1991 tarihinde Bakü Başkonsolosu Altan Karamanoğlu tarafından Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov'a törenle sunulmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tanınmasından sonra diğer Türk Cumhuriyetlerinin tanınmaması imkânsızdır. Dolayısı ile bu tanımanın bir an önce gerçekleşmesi maksadı ile bu cumhuriyetlerden de, Türkiye'ye ziyaretler sıklaşmıştır.

2 Aralık 1991 tarihinde Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurad Niyazov Türkiye'ye gelmiştir. Bu aynı zamanda Bağımsız Türkmenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın ilk resmi dış ziyaretidir. Türkiye ile her alanda münasebetleri geliştirmeye büyük önem vermişlerdir. Nitekim, yapılan görüşmeler sonucunda, Türkiye ile Türkmenistan arasında Dostluk ve İşbirliği antlaşması, Ekonomik ve Ticari işbirliğine dair antlaşma ve mutabakat zabtı imzalanmıştır. Ayrıca, 3 Aralık akşamı Niyazov, Özal'dan Türkiye'nin Türkmenistan'ı resmen tanımmasını istemiştir.²⁴

Türkiye'nin bu durum karşısında Türkmenistan'dan sonra diğer cumhuriyetlerin de tanınmak maksadı ile isteklerde bulunacaklarını tahmin ediyordu. Bu sebeple 3 Aralık günü bu düşünce Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin tarafından kısmen açıklandı. Sovyetler Birliğinden kopan cumhuriyetleri toptan tanıma şeklindeki bu açıklamalar basına yansıdı. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerini tanınması Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un Türkiye'yi ziyareti esansında ve son Türkistan Türk Cumhuriyeti Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği gün olan 16 Aralık 1991 tarihinde ilan edilmiştir.

O günden bu güne başlayan ikili münasebetler, her geçen gün artarak devam etmesine rağmen, ilk yıllarda yapılan yanlışlar ve beklentilerin tam manasıyla karşılanamaması, aradaki kardeşlik bağlarına rağmen güven problemi oluşturmuştur. Bundan sonra da bu güven problemi ortadan kaldırılamadığı takdirde başarılı olunma şansı yoktur.²⁵

Sonuç

Atalarımızın Türkistan'dan Anadolu'ya geldikleri gerçeğini unutmak ve o coğrafyalarda bıraktığımız kardeşlerimizi hatırlamamak bugün bizlere

²⁴ Şimşir, a.g.e., s.17

²⁵ Şimşir, a.g.e., s. 21.

yakışmamaktadır. Anadolu Türkleri, tarih sahnesinde buldukları süre zarfında esaret zinciri altına düşmemişler ve temellerini Hun Devlet Adamlarından Mete Han'ın ortaya koyduğu ordu ve devlet sistemini çağlar ötesinden bugüne geliştirerek yaşatmışlardır. Ancak, ayrılıp, kendi başlarına bıraktığımız Türkistan ve Kafkasya'da bulunan soydaşlarımız özellikle 15 Ekim 1552 tarihinde Kazan'ın işgali ile başlayan süreç, Türkistan hanlıklarının işgali ile 1865 – 1870'lerde tamamlanmıştır.

Henüz taşların yerine oturmadığı ilk zamanlarda Francis Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan* adlı eserinde, eski Sovyetler Birliği içindeki Türk Devletleri hakkındaki değerlendirmesindeki şu cümleler dikkat çekicidir: *Sovyetler Birliği'ndeki ve Doğu Avrupa'daki yeni milliyetçi çatışmaların sadece geçici olgular olduğu açık olmalıdır. Bunlar komünizmin çökmesinden sonra bu bölgede oluşan yeni ve genel demokratik bir düzenin doğum sancılarıdır. Yeni ulus-devletlerin çoğunun liberal demokratik olacağını beklemek için haklı nedenler vardır. Bunların milliyetçilikleri şu sıra bağımsızlık mücadelesinin damgasını taşıyor, ama giderek olgunlaşacak ve sonunda Batı Avrupa'da olduğu gibi bir "Türkleşme" süzgecinden geçecektir.*²⁶ Samuel Huntington ise, *Medeniyetlerin Çatışması* adlı çalışmasında Türkiye'nin pozisyonunu şöyle değerlendirmektedir; *Mekke'yi reddettikten ve ardından Brüksel tarafından reddedildikten sonra, nereye bakar Türkiye? Cevap Taşkent olabilir. Sovyetler Birliği'nin zevali, Türkiye'ye Yunanistan sınırlarından Çin'e kadar yedi ülkeyi ihata eden ve yeniden hayat bulan bir Türk medeniyetinin lideri olma fırsatını veriyor. Batı tarafından teşvik edilen Türkiye, bu yeni kimliği benliğine kazanmak için hareketli çabalar sar ediyor.*²⁷

Sonrasında ise bu coğrafyalar önce Çarlık, akabinde de Sovyetler Birliği işgali altında kalmışlardır. Bu süreç 1990'lara kadar sürmüştür. Bugün bağımsız birer devlet olarak varlıklarını sürdüren bu devletler, bağımsızlıklarının 30. Yıllarını kutlama mutluluğuna erişmiş olup, temennimiz daha nice yıllar bağımsız ve hür milletler arasında varlıklarını devam ettirmeleri yönünde olmalıdır demekle yetinmez kafi değildir.

Nitekim, 3 Ekim 2009 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ev sahipliğinde Azerbaycan'ın Nahçıvan şehrinde toplanan *Tarihi Zirvede*, Türk Dili Konuşan

²⁶ Ramazan Özey, "1990 Sonrası Ortaya Atılan Dünya Hakimiyet Teorilerinde Türkiye ve Türk Dünyası", Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan Türk Dünyasına Bakışlar, İstanbul, 2003, s. 501.

²⁷ Özey, a.g.m., s. 502.

Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin (Türk Konseyi) kurulması kararlaştırılmış ve buna ait anlaşma taraflarca imzalanmıştır.²⁸

Bağımsızlıklarının 30. Yıllarını geride bırakan Türk Cumhuriyetleri, bu süre zarfında olup bitenlerden devam eden gelişmelerden sonra, Türkiye ve Türk Dünyası, dün olduğu gibi bugün de, olumlu veya olumsuz bir biçimde etkilenmişler ve etkilenmeye devam etmektedirler. BM'ye üye olduktan sonra Türk Cumhuriyetleri'nin durumu üzerinde durmaya ve özelliklerini yeniden belirleyip değerlendirmeye Türkiye'yi sevk etmektedir. Özellikle Azerbaycan'ın Karabağ meselesinde Türkiye'nin tavrı bu yeni durumu daha açık olarak ortaya koymuştur.

Kaynakça

- Andican, Ahat, *Cedidizimden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, İstanbul, 2003.
- Bademci, Ali, *Molla Nafiz'in Hatıraları Sarıklı Basmacı*, İstanbul, 2010.
- Ekşi, Oktay, Azerbaycan'ın Tanınması, *Hürriyet*, 5 Kasım 1991.
- Hayit, Baymirza, *Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917 – 1934)*, Ankara, 1997.
- Hayit, Baymirza, *Sovyetler'de Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, İstanbul, 2000.
- Özey, Ramazan, "1990 Sonrası Ortaya Atılan Dünya Hakimiyet Teorilerinde Türkiye ve Türk Dünyası", *Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan Türk Dünyasına Bakışlar*, İstanbul, 2003.
- Özkök, Ertuğrul, Azerbaycan'ı tanımının Perde Arkası, *Hürriyet*, 4.11.1991.
- Şimşir, Sebahattin, Türk - Sovyet İlişkileri Çerçevesinde Cumhuriyetin Onuncu Yıl Kutlamalarında Ruslar ve Karşılığında Rusya'ya Davet Edilen Türk Öğretmenler ve Faaliyetleri, 9. Uluslararası Atatürk kongresi Basılmamış tebliğ.
- Şimşir, Sebahattin, *XX. Yüzyıl Türk Dünyasında Türk Düşünürleri*, İstanbul, 2008.
- Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981.
- Yalçıntaş, Nevzat, "Türk Birliği", *Türk Dünyasını Aydınlatanlar*, İstanbul, 2013.

²⁸ Nevzat Yalçıntaş, "Türk Birliği", *Türk Dünyasını Aydınlatanlar*, İstanbul, 2013.

